

Джаред Даймънд

КАТАКЛИЗЪМ

Преломни моменти за държавите в криза

София, 2019

JARED DIAMOND

UPHEAVAL

Turning Points for Nations in Crisis

Copyright © 2019 by Jared Diamond.

All rights reserved.

© Издателство „Изток-Запад“, 2019

Всички права запазени. Нито една част от тази книга не може да бъде размножавана или предавана по какъвто и да било начин без изричното писмено съгласие на издателство „Изток-Запад“.

© Елена Филипова, превод, 2019

ISBN 978-619-01-0492-6

ДЖАРЕД
ДАЙМЪНД

КАТАКЛИЗЪМ

ПРЕЛОМНИ МОМЕНТИ ЗА
ДЪРЖАВИТЕ В КРИЗА

Превод от английски
Елена Филипова

*Посвещавам тази книга
на паметта на родителите ми
Луис и Флора Даймънд
и
на бъдещето
на съпругата ми Мари Коен
и синовете ми Макс и Джошуа Даймънд*

Съдържание

Пролог.

Наследството на „Коконът Гроув“ 9

Две истории • Що е криза? • Индивидуални и национални кризи • Какво е и какво не е тази книга • План на книгата

Част 1 Хората

Глава 1.

Личните кризи 33

Лична криза • Траектории • Справяне с кризите • Фактори с отношение към развързката • Национални кризи

Част 2

Държавите: минали кризи

Глава 2.

Войната на Финландия със Съветския съюз 61

На гости във Финландия • Езикът • Финландия до 1939 г. • Зимната война • Краят на Зимната война • Войната-продължение • След 1945 г. • Ходене по въже • Финландизация • Рамка на кризата

Глава 3.

Началата на съвременна Япония 105

Моите японски връзки • Япония преди 1853 г. • Пери • От 1853 до 1868 г. • Епохата Мейджи • Реформите Мейджи • „Западнизацията“ • Външна експанзия • Рамка на кризата • Въпроси

Глава 4.

Чили за всички чилийци 143

Посещение в Чили • Чили до 1970 г. • Алиенде
 • Превратът и Пиночет • Икономиката до „Не!“ • След
 Пиночет • Сянката на Пиночет • Рамка на кризата •
 Завръщане в Чили

Глава 5.

Индонезия, възходът на една нова държава 181

В хотела • Миналото на Индонезия • Колониалната
 епоха • Независимостта • Сукарно • Превратът •
 Масовите убийства • Сухарто • Наследството на
 Сухарто • Рамка на кризата • Завръщане в Индонезия

Глава 6.

Възстановяването на Германия 217

Германия през 1945 г. • От 1945 до 1961 г. • Германците
 правят преценка • 1968 г. • Последниците на 1968 г. –
 Брант и повторното обединение • Географски
 ограничения • Самосъжаление? • Лидери и реализъм •
 Рамка на кризата

Глава 7.

Австралия: Кои сме ние? 255

Посещение на Австралия • Първата флотилия
 и аборигените • Ранните имигранти • Към
 самоуправление • Федерацията • Дръжте ги навън •
 Първата световна война • Втората световна война •
 Разхлабване на връзките • Краят на „бяла Австралия“ •
 Рамка на кризата

Част 3.

Държавите и светът: кризи в развитие

Глава 8.

Какво я чака Япония в бъдеще? 293

Япония днес • Икономиката • Предимствата • Държавният
 дълг • Жените • Децата • Старите и отпадащите
 • Имиграцията • Китай и Корея • Управление на
 националните ресурси • Рамка на кризата

Глава 9.

Какво ги чака Съединените щати в бъдеще?**Силни страни и най-големият проблем 325**

САЩ днес • Богатството • Географията • Предимствата на демокрацията • Други предимства • Политическата поляризация • Защо? • Другата поляризация

Глава 10.

Какво ги чака Съединените щати в бъдеще?**Трите „други“ проблема 357**

Другите проблеми • Изборите • Неравенството и липсата на мобилност • И какво от това? • Инвестиране в бъдещето • Рамка на кризата

Глава 11.

Какво го чака света в бъдеще? 385

Светът днес • Ядрените оръжия • Промяната на климата – Изкопаемите горива • Алтернативните енергийни източници • Други природни ресурси • Неравенството • Рамка на кризата

Епилог.

Уроци, въпроси и общ поглед 425

Прогностичните фактори • Необходими ли са кризите? • Ролята на лидерите в историята • Ролята на конкретни лидери • Какво следва? • Уроци за бъдещето

Благодарности 465**Списък със снимки 467****Допълнителна литература 469****За автора 479**

Пролог

Наследството на „Коконът Гроув“

Две истории • Що е криза? • Индивидуални и национални кризи • Какво е и какво не е тази книга • План на книгата

Повечето от нас поне веднъж или повече пъти през живота си преминават през личен катаклизъм или криза, които може да бъдат или да не бъдат успешно разрешени чрез личните промени, които предприемаме. По същия начин и държавите преминават през национални кризи, които също може да бъдат или да не бъдат разрешени успешно чрез национални промени. Съществува голям корпус от изследвания и информация за отделни случаи, натрупан от терапевтите и свързан с преодоляването на личните кризи. Биха ли могли достигнатите изводи да ни помогнат да разберем преодоляването на националните кризи?

За да дам пример за лични и национални кризи, ще започна тази книга с две истории от собствения ми живот. Казват, че най-ранните трайни спомени на детето, които могат да бъдат датирани, са около четиригодишна възраст, макар че децата запазват неясни спомени и от по-ранни събития. Това обобщение не се отнася за мен, защото най-ранният ми спомен с определена дата е бостънският пожар в „Коконът Гроув“, случил се малко след петия ми рожден ден. Макар че (за щастие) не съм присъствал лично на пожара, аз го преживях косвено чрез потресаващите разкази на баща ми, който беше лекар.

На 28 ноември 1942 г. избухна пожар и бързо се разпротрани в препълнения бостънски нощен клуб на име „Коконът Гроув“, чийто единствен изход се оказа блокиран. Загинаха 492 души, а стотици други бяха ранени в резултат на задушаване, вдишване на дим, стъпкване или изгаряне (сн. 1). Бостънските лекари и болници бяха претоварени – не само от ранените и умиращи жертви на самия пожар, но и от психологическите жертви на пожара – роднините, обезумели, че техните съпрузи, съпруги и деца са умрели по ужасен начин, и оцелелите от пожара, травмирани от вината, че са оцелели, докато стотици други са загинали. До 10:15 ч. вечерта техният живот беше вървял нормално, въртейки се около празнуването на Деня на благодарността през уикенда, футболния мач и военновременните отпуски на войниците. Към 11:00 ч. повечето жертви вече бяха мъртви, а животът на роднините им и на оцелелите беше в криза. Очакваните траектории на живота им бяха излезли от релси. Те се срамуваха, че са живи, след като техен близък беше мъртъв. Роднините бяха изгубили човек с определящо значение за собствената им идентичност. Не само за оцелелите от пожара, но и за несвързаните с пожара бостънци (в т.ч. и за мен като петгодишен) пожарът разтърси вратата ни в един справедлив свят. Наказаните не бяха непослушни момчета и злодеи – бяха обикновени хора, загинали не по своя вина.

Някои от тези оцелели и роднини останаха травмирани до края на живота си. Неколцина се самоубиха. Но повечето от тях след няколко изключително болезнени седмици, през които не бяха в състояние да приемат загубата, започнаха бавен процес на скърбене, преосмисляне на ценностите си, повторно изграждане на живота си и откриване, че не всичко в света им е рухнало. Много от онези, които загубиха съпрузи и съпруги, по-късно сключиха нови бракове. Дори в най-добрите случаи обаче десетилетия по-късно те си оставаха мозайка от своята нова идентичност, създадена след пожара в „Коконът Гроув“, и старата, изградена преди пожара. В тази книга често ще имаме случай да прилагаме метафората за „мозайката“ към хора и нации, в които разнородни елементи съжителстват неловко.

„Коконът Гроув“ ни дава краен пример за лична криза. Но той беше краен не само в смисъл, че нещо лошо сполетя голям брой жертви едновременно – всъщност толкова много жертви, че пожарът предизвика и криза, изискваща нови решения в областта на самата психотерапия, както ще видим в гл. 1. Много от нас имат личен опит с някаква индивидуална трагедия в живота си, непосредствено или опосредствано чрез преживяванията на роднина или приятел. При това тези трагедии, засягащи само една жертва, са толкова болезнени за тази жертва и нейния приятелски кръг, колкото беше и „Коконът Гроув“ за кръговете на неговите 492 жертви.

А ето за сравнение и един пример за национална криза. Живял съм във Великобритания в края на 50-те и началото на 60-те години, във време, когато тя преминаваше през бавна национална криза, макар че нито моите британски приятели, нито аз тогава го оценявахме напълно. Великобритания беше световен лидер в науката, беше благословена с богата културна история, гордо и неповторимо британска, и все още се грееше на спомените, че е имала най-големия флот в света, най-голямото богатство и най-обширната империя в историята. За нещастие през 50-те години Великобритания западаше икономически, губеше империята и мощта си, беше в конфликт относно ролята си в Европа и се бореше с откоleshните си класови различия и неотдавнашни вълни от имигранти. Нещата стигнаха кулминацията си между 1956 и 1961 г., когато Великобритания бракува всичките си останали линейни кораби, или линкори, преживя първите си расови бунтове, започна да дава независимост на африканските си колонии и видя Суецката криза да разкрива унизителната ѝ загуба на способност да действа самостоятелно като световна сила. Моите приятели британци се мъчеха да осмислят тези събития и да ми ги обяснят на мен като гостуващ американец. Тези удари нажежаваха дискусиите сред британския народ и британските политици относно идентичността и ролята на Великобритания.

Днес, 60 години по-късно, Великобритания е мозайка от своето старо и своето ново Аз. Тя се раздели с империята си, стана многоетническо общество и въведе социална държава и

висококачествени държавни училища, за да намали класовите различия. Така и не възвърна морското и икономическото си господство над света и си остава прословуто раздвоена („Брекзит“) относно ролята си в Европа. Но тя все още е сред шестте най-богати държави в света, все още е парламентарна демокрация с фигуративен монарх, все още е световен лидер в науката и технологиите и все още има за своя валута британската лира, а не еврото.

Тези две истории илюстрират темата на настоящата книга. Кризите и натискът за промяна сполетяват хората и техните групи на всички нива – от отделните хора, през екипите, фирмите и държавите, до целия свят. Кризите може да възникнат под натиска на външни фактори, като например човек да бъде изоставен или да овдолее или държава да бъде заплашена или нападната от друга държава. От друга страна, кризите може да възникнат от вътрешни напрежения, като например човек да се разболее или държава да претърпи гражданска война. Успешното справяне и с външния, и с вътрешния натиск изисква *селективна* промяна. Това важи както за държавите, така и за хората.

Ключовата дума тук е „селективна“. Нито е възможно, нито е желателно за хората и държавите да се променят напълно и да захвърлят всичко от предишната си идентичност. Предизвикателството и за държавите, и за човека в криза е да съобразят кои части от тяхната идентичност все още функционират добре и няма нужда да се променят и кои части вече не работят и действително имат нужда от промяна. Хората и държавите под натиск трябва да направят честна оценка на своите способности и ценности. Те трябва да решат кое в самите тях все още работи и остава уместно дори при новите променени обстоятелства и съответно може да бъде запазено. И обратно, те имат нужда от смелостта да осъзнаят какво трябва да се промени, за да се справят с новата ситуация. Това изисква от отделно взетия човек и държавите да намерят нови решения, съвместими с техните способности и с останалото им битие. Същевременно те трябва да теглят чертата и да изтъкнат елементите, които са толкова основополагащи за идентичността им, че не допускат промяна.

Това са паралелите между хората и държавите по отношение на кризите. Има обаче и ярки различия, които следва да вземем под внимание.

—

КАК ДЕФИНИРАМЕ „КРИЗА“? УДОБНА ИЗХОДНА ТОЧКА Е етимологията на английската дума „криза“, идваща от гръцкото съществително *krisis* и глагола *krino*, които имат няколко сродни значения: „разделям“, „решавам“, „прокарвам разлика“ и „повратна точка“. Следователно за кризата може да се мисли като за момент на истината – повратна точка, при която условията преди и след този „момент“ са „много“ по-различни едни от други, отколкото преди и след „повечето“ други моменти. Слагам думите „момент“, „много“ и „повечето“ в кавички, защото е практически проблем да се реши колко кратък да е моментът, колко различни да са променените условия и колко по-рядка от останалите моменти трябва да е повратната точка, за да бъде назована „криза“, а не просто още едно леко смущение или постепенна естествена еволюция на промените.

Повратната точка представлява изпитание. Тя поражда натиск да бъдат измислени нови методи за справяне, след като старите са се оказали неподходящи за преодоляване на изпитанието. Ако човек или държава действително измисли нови и по-добри методи за справяне, тогава казваме, че кризата е била преодоляна успешно. Но в гл. 1 ще видим, че разликата между успех и провал при преодоляването на криза често не е отчетлива – че успехът може да е само частичен, може да не трае вечно и същият проблем може да се завърне. (Вземете например Великобритания, която „преодоля“ световната си роля, като влезе в Европейския съюз през 1973 г., а после, през 2017 г., гласува да напусне Европейския съюз.)

Нека сега да илюстрираме този практически проблем: колко кратка, колко значима и колко рядка трябва да е повратната точка, за да заслужи названието „криза“? Колко често в живота на индивида или в едно хилядолетие регионална история е уместно да назоваваме случващото се „криза“? Тези въпроси имат алтернативни

отговори; различните отговори се оказват от полза за различни цели.

Единият краен отговор ограничава понятието „криза“ до дълги интервали и редки драматични катаклизми, т.е. само няколко пъти в живота на индивида и само веднъж на няколко столетия за нацията. Ето един пример: историк на древен Рим може да използва думата „криза“ само за три събития след основаването на Римската република към 509 г.пр.Хр. – първите две войни срещу Картаген (264–241 г.пр.Хр. и 218–201 г.пр.Хр.), смяната на републиканското управление с империя (около 23 г.пр.Хр.) и варварските нашествия, довели до падането на Западната Римска империя (около 476 г.). Разбира се, подобен историк не разглежда всичко останало в римската история между 509 г.пр.Хр. и 476 г. като незначително – той просто запазва понятието „криза“ за тези три изключителни събития.

В другата крайност моят колега от Калифорнийския университет в Лос Анджелис – Дейвид Ригби, и неговите сътрудници – Пиер-Александър Балан и Рон Босма – публикуваха едно много хубаво изследване на „технологичните кризи“ в американските градове, с работното определение, че това са периоди на продължителен спад в заявките за патенти, като думата „продължителен“ беше дефинирана математически. Съгласно тези дефиниции те установяват, че американският град претърпява технологична криза средно на всеки 12 години, че средната такава криза трае четири години и че средният американски град се оказва в състояние на технологична криза за около три години в рамките на всяко десетилетие. Те откриват, че тази дефиниция е ползотворна за разбирането на един въпрос от голям практически интерес: какво позволява на едни, но не и на други американски градове да избегнат технологичните кризи, дефинирани по този начин? Но римският историк би отхвърлил събитията, изучавани от Дейвид и колегите му, като мимолетни дреболии, докато Дейвид и колегите му биха възразили, че римският историк пренебрегва всичко, случило се за 985 години римска история, с изключение на три събития.

Идеята ми е, че „кризата“ може да се дефинира по различни начини – според различната честота, различната продължител-

ност и различния мащаб на въздействието. Могат да се изучават ползотворно било редките големи кризи, било честите малки кризи. В настоящата книга времевият мащаб, който следвам, варира от няколко десетилетия до столетие. Всички страни, които обсъждам, са преживели онова, което смятам за „голяма криза“, в рамките на моя живот. Това не отрича възможността всички те да са претърпели и по-чести по-малки повратни точки.

И при индивидуалните, и при националните кризи ние често се фокусираме върху един-единствен момент на истината – например деня, в който жената казва на мъжа си, че е подала молба за развод, или (за чилийската история) датата 11 септември 1973 г., когато чилийските военни свалиха демократичното правителство на Чили, а президентът му се самоуби. Някои кризи наистина се стоварват изневиделица, без предупреждение, като цунамито в Суматра на 26 декември 2004 г., което уби внезапно 200 000 души, или смъртта на мой братовчед в разцвета на живота му, когато колата му беше премазана от влак на прелез, оставяйки жена му вдовица, а четирите му деца сираци. Но повечето индивидуални, а също и национални кризи са кулминацията на еволюционни промени, обхващащи много години – например продължителните семейни проблеми на развеждащата се двойка или политическите и икономическите затруднения на Чили. „Кризата“ е внезапно осъзнаване или внезапно действие въз основа на напрежения, трупали се дълго време. Тази истина бе изрично призната от австралийския премиер Гоф Уитлам, който (както ще видим в гл. 7) изготви спешна програма за безспорно големи промени за 19 дена през декември 1972 г., но омаловажи собствените си реформи като „признаване на вече случилото се“.

ДЪРЖАВИТЕ НЕ СА ИНДИВИДИ В ПО-ГОЛЯМ ФОРМАТ – ТЕ се различават от човека по редица очевидни начини. Защо въпреки това е важно да погледнем националните кризи през обектива на индивидуалните? Какви са предимствата на такъв подход?

Едно предимство, което често срещам при обсъждането на националните кризи с приятели и студенти, е фактът, че индивидуалните кризи са по-познати и разбираеми за неисториците. Затова и гледната точка на индивидуалните кризи прави по-лесно за непрофесионалните читатели да „съпреживеят“ националните кризи и да проумеят тяхната сложност.

Друго предимство е, че изучаването на индивидуалните кризи е произвело една ориентируваща карта с дузина фактори, които ни помагат да разберем разнородните развръзки. Тези фактори представляват удобна изходна точка за съставянето на подобна карта, с чиято помощ да разберем разнородните развръзки на националните кризи. Ще видим, че някои фактори могат да се пренесат директно от индивидуалните към националните кризи. Например хората в криза често получават помощ от приятели, така както държавите в криза може да потърсят помощ от съюзнически държави. Хората в криза може да моделират своите решения по начини, по които са виждали да решават подобни кризи други хора; държавите в криза може да заемат и адаптират решения, вече измислени от други държави, изправени пред същите проблеми. Хората в криза може да черпят самоувереност от факта, че вече са оцелявали от предишни кризи; същото важи и за държавите.

Това са някои от непосредствените паралели. Ще видим обаче, че някои фактори, хвърлящи светлина върху развръзките от индивидуалните кризи, макар и да не са директно преносими към националните кризи, все пак служат като полезни метафори, подсказващи фактори, съответстващи на националните кризи. Например терапевтите са намерили за удобно да дефинират едно качество на човека, наречено „сила на личността“. Макар държавите да нямат психологическа сила на личността, това понятие подсказва едно сродно понятие, важно за държавите, а именно „националната идентичност“. Аналогично хората често откриват, че свободата им на избор при решаването на някаква криза е ограничена от практически обстоятелства, като например отговорностите по отглеждането на дете или изискванията на работното им място. Разбира се, държавите не са ограничени

от отговорностите по отглеждането на деца или от изискванията на работното си място. Но ще видим, че и те също изпитват ограничения върху свободата си на избор по други причини – от рода на геополитически обстоятелства или национално богатство.

Сравнението с индивидуалните кризи откроява по-отчетливо и онези черти на националните кризи, които нямат аналог при индивидуалните. Сред тези отличителни черти е, че държавите имат лидери, а отделно взетите хора нямат, така че въпросите за ролята на водачеството възникват редовно при националните кризи, но не и при индивидуалните. Сред историците върви дълъг и все още нестихващ дебат дали необикновените водачи действително променят хода на историята (възглед за историята, често наричан теорията за „великата личност“), или историческият изход би бил сходен при всеки друг вероятен лидер. (Дали например Втората световна война би избухнала, ако една автомобилна злополука, която замалко не убила Хитлер през 1930 г., наистина го беше убила?) Държавите имат своите политически и икономически институции, хората нямат такива. Преодоляването на националните кризи винаги е свързано с групови взаимодействия и решения в рамките на страната, докато хората често могат да вземат решенията си сами. Националните кризи могат да бъдат разрешавани или чрез насилствена революция (например Чили през 1973 г.), или чрез мирна еволюция (например Австралия след Втората световна война), отделните човеци обаче не извършват насилствени революции.

Тези прилики, метафори и разлики са причината да намирам, че сравненията между националните и индивидуалните кризи са от полза за моите студенти в университета, помагайки им в разбирането на националните кризи.

Читателите и рецензентите на дадена книга често откриват постепенно в хода на четенето, че съдържанието и подходът в нея не са онова, което са очаквали или искали. Какви са съдържанието и подходът на настоящата книга и кои съдържания и подходи не включавам?